

Romuald Wojna

REWOLUCJA KULTURALNA W ZSRR
(ZARYS NOWSZEJ HISTORIOGRAFII RADZIECKIEJ)

Problem rewolucji kulturalnej w ZSRR absorbuje uwagę historyków radzieckich już od połowy lat dwudziestych. Zainteresowanie to, mimo upływu czasu i natłoku wydarzeń, nigdy nie wygasło. W istocie jednak prace o rewolucji kulturalnej zaczęły się pojawiać dopiero w latach trzydziestych, a właściwy rozwój historiografii przypada na drugą połowę lat pięćdziesiątych, kiedy wyszły z druku rozprawy poświęcone bezpośrednio rewolucji kulturalnej w całym Związku Radzieckim i w poszczególnych republikach¹.

Samo pojęcie rewolucji kulturalnej nie jest dość precyzyjne, a to ze względu na jego szeroki zakres. Według encyklopedii rewolucja kulturalna jest „częścią składową budownictwa socjalistycznego i komunistycznego, złożonym i wielostronnym procesem najgłębszych przemian w życiu duchowym społeczeństwa, których celem jest stworzenie kultury socjalizmu oraz komunizmu, jakościowo nowego, najwyższego stopnia w kulturalnym rozwoju ludzkości, wychowanie członków społeczeństwa w duchu idei komunizmu”². Istotę jej stanowią przeobrażenia w świadomości, psychice, moralności, stosunku do pracy i innych obowiązków społecznych³.

Kultura, w ujęciu części badaczy marksistowskich, jest sumą wartości materialnych i duchowych tworzonych przez ludzkość w procesie działalności społecznej i historycznej; kultura materialna i duchowa to dwie różne sfery ludzkiej działalności, lecz związane ze sobą organicznie, najściślej zależne od siebie⁴. Naturalnie, podstawowym zadaniem państwa radzieckiego, partii komunistycznej od samego początku, tj. od chwili uchwycenia władzy w listopadzie 1917 r., była budowa socjalizmu, temu zaś przeszkadzał wyraźnie niski stan rozwoju kulturalnego społeczeństwa; wobec tego przeobrażenia w zakresie kultury stawały się tym bardziej konieczne, funkcja kulturalno-wychowawcza państwa zaś okazała się osią leninowskiego programu rewolucji kulturalnej⁵.

¹ Zob. L. M. Zak, *Istorijskaja kulturnaja stroitelstwa SSSR w sowietskij istoriografii (1956—1963 gg.)*, „Woprosy istorii”, 1964, nr 2, s. 3—5; G. G. Karpow, *Lenin o kulturnoj riewolucyj*, Leningrad 1970, s. 8—12. Z lat poprzedzających pochodzi spora ilość materiałów statystycznych oraz dokumentów publikowanych w zbiorach urzędowych i przez organizacje społeczne. Szersza bibliografia zob. R. Wojna, *Rewolucja kulturalna w ZSRR. Skrócona bibliografia*, „Z pola walki”.

² *Sowietskaja istoričeskaja encyklopedija*, t. VIII, Moskwa 1965, hasło „Kulturnaja riewolucija”, s. 279.

³ Karpow, *Lenin o kulturnoj riewolucyj*, s. 44.

⁴ KPSS *wo gławie kulturnoj riewolucyj w SSSR*, Moskwa 1972, s. 8.

⁵ Tamże, s. 21—22.

Zdaniem kilku badaczy radzieckich w badaniach nad dziejami rewolucji kulturalnej niezbędne jest szersze ujęcie tematu, traktowanie go jako procesu jednolitego, nierozdzielanie pojęcia kultury na części składowe; przede wszystkim zaś interpretowanie kultury inaczej, niż czyni się zazwyczaj w historiografii radzieckiej, mianowicie określanie jej nie jako prostej sumy wartości materialnych i duchowych, lecz w powiązaniu ze wszelkimi przejawami życia społeczeństwa⁶. W tym drugim wypadku ujęcie kultury bliższe jest ujęciu badaczy polskich, zwłaszcza Stefana Czarnowskiego, Bogdana Suchodolskiego, Jana Szczepańskiego, którzy kulturą mianowali „całokształt zobiektywizowanych elementów dorobku społecznego, wspólnych szeregowi grup i z racji swej obiektywności ustalonych i zdolnych rozszerzać się przestrzennie”, „ogół wytworów działalności ludzkiej, materialnych i niematerialnych wartości i uznawanych sposobów postępowania, zobiektywizowanych i przyjętych w dowolnych zbiorowościach, przekazywanych innym zbiorowościom i następnym pokoleniom”, „całokształt dorobku ludzkości społecznie utrwalany i gromadzony w ciągu jej dziejów, stale wzbogacany nowymi dziełami twórczymi i pracą wszystkich społeczeństw”⁷. Badacze polscy wybijali też elastyczność samego pojęcia „kultura”, używanie go w różnych, węższych i szerszych zakresach.

Wiele informacji na temat podejścia Lenina do kultury i doświadczeń pierwszych lat istnienia władzy radzieckiej zawierają artykuły, wspomnienia i inne prace Nadieжды Krupskiej oraz długoletniego ludowego komisarza oświaty Federacji Rosyjskiej, Anatola Łunaczarskiego, i jego następcy na tym stanowisku, Andrieja Bubnowa, a także najbliższego współpracownika Lenina w Radzie Komisarzy Ludowych Włodzimierza Boncz-Brujewicza⁸. Natomiast stosunkowo ograniczony, zwłaszcza pod względem wykorzystania źródeł i interpretacji faktów, był dorobek historiografii z lat trzydziestych, czterdziestych i połowy pięćdziesiątych: autorzy prac wówczas publikowanych preferowali prosty opis wydarzeń, choć niektórzy prezentowali pierwsze próby zrozumienia procesów zachodzący w kulturze społeczeństwa radzieckiego⁹.

W tym kontekście wydaje się całkiem zrozumiałe i prawidłowe uwypuklenie znaczenia XX Zjazdu KPZR dla rozwoju badań nad dziejami rewolucji kulturalnej w ZSRR. Rzeczywiście, od połowy lat pięćdziesiątych ożywiły się one wyraźnie, stały się głębsze, wielostronne. Później historycy często sięgali do uchwał partyj-

⁶ M. P. Kim, *O suszczności kulturnoj riewolucyi i etapach jejo osuszczestwlenija w SSSR*, [w:] *Kulturnaja riewolucyjja w SSSR*, Moskwa 1967, s. 37; N. S. Złobin, *O suszczności i periodyzacji kulturnoj riewolucyi*, tamże, s. 40—42. Zob. też Karpow, *Lenin o kulturnoj riewolucyi*, s. 103—109.

⁷ S. Czarnowski, *Kultura*, „Dzieła”, t. I, Warszawa 1956, s. 20; J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1972, s. 78; B. Suchodolski, *Kultura*, „Wielka encyklopedia powszechna PWN”, t. VI, Warszawa 1965, s. 294, szpalta prawa.

⁸ N. K. Krupskaja, *Leninskie ustanowki w oblasti kultury. Sbornik statiej*, Moskwa 1934; taż, *Ob internacjonalnoj i nacjonalnoj kulturie. Izbrannyje piedagogiczeskije soczinienija*, Moskwa 1957; A. Łunaczarskij, *Woprosy kulturnogo stroitielstwa w RSFSR*, Moskwa—Leningrad 1929; tenże, *Diesiat' let kulturnogo stroitielstwa w stranie raboczich i kriestjan*, Moskwa 1927; tenże, *Proswieszczenije i riewolucyjja*, Moskwa 1924; tenże, *Kulturnaja riewolucyjja i obszczestwiennost'*, Moskwa—Leningrad 1929; tenże, *O narodnom obrazowanii. Statji i rieczj 1917—1929 gg.*, Moskwa 1958; A. S. Bubnow, *Wsieobszczje naczalnoje obuczzenije i kulturnaja riewolucyjja*, Moskwa 1930; tenże, *O narodnom proswieszczenii*, Moskwa 1929; tenże, *Statji i rieczj A. S. Bubnowa o narodnom obrazowanii*, Moskwa 1959; W. D. Boncz-Brujewicz, *Wospominanija o Leninie. Izbrannyje soczinienija*, t. III, Moskwa 1963.

⁹ Por. *Oczerki po istoriografii sowietskogo obszczestwa*, Moskwa 1965, s. 559—562; W. A. Kumaniew, *Riewolucyjja i proswieszczenije mass*, Moskwa 1973, s. 23—24.

nych, ich ustaleń, a nawet korygowali swe przemyślenia według ocen zawartych w dokumentach zjazdów KPZR.

XX Zjazd bez wątpienia zmobilizował badaczy, wyzwolił ich możliwości twórcze, wszakże jeszcze przed nim pojawiło się kilka pozycji ważkich, które wytyczały nowe kierunki badań. Były to przede wszystkim monografie Ilji Smirnowa, Giorgija Karpowa i Maksyma Kima¹⁰. Właśnie Kim jest autorem pierwszych najwartościowszych prac, gdyż oprócz książki o kierowniczej roli KPZR i drugiej na tematy analogiczne zwrócił też uwagę na prawidłowości występujące w procesie realizacji rewolucji kulturalnej oraz treść jej poszczególnych etapów¹¹, z których pierwszy odpowiada okresowi przejściowemu od kapitalizmu do socjalizmu (w ZSRR zakończył się w latach 1936/1937), drugi czasem budowania społeczeństwa socjalistycznego i kończy się wraz z przejściem do komunizmu.

Wiele interesujący rozpraw wyszło z druku w końcu lat pięćdziesiątych i w latach sześćdziesiątych. Zawarta w nich problematyka dotyczyła zarówno spraw ogólnych¹², jak i bardziej szczegółowych, np. wyników pierwszej pięciolatki, pracy kulturalnej na wsi, szkolnictwa, rozwoju kadr technicznych w ZSRR, roli Lenina w kulturze radzieckiej¹³. Szczególne miejsce, ze względu na temat oraz wielkie zainteresowanie badaczy, zajmują prace o likwidacji analfabetyzmu w ZSRR. Podkreśla się, że zaczęto właściwie od podstaw, ponieważ przed przewrotem październikowym 1917 r. tematu tego prawie nie poruszano (jedynie publiczności, przy wysuwaniu postulatów społecznych). Później również nie prowadzono badań systematycznych. W rezultacie więc nagromadziły się zaległości, które likwidowano dopiero od końca lat czterdziestych. Należało wrócić do czasów przedrewolucyjnych, by zdać sobie sprawę, od czego nowe państwo zaczynało, w jakim punkcie rozwoju kultury znajdowało się wówczas społeczeństwo rosyjskie¹⁴.

¹⁰ I. S. Smirnow, *Iz istorii stroitielstwa socyjalistycznej kultury w pierwszy period Sowietzkiej wlasti (Oktiabr' 1917 g. — leto 1918 g.)*, Moskwa 1949 (wyd. 2 rozszerzone — 1952); G. G. Karpow, *O sowietzkiej kulturze i kulturnoj riewolucyji w SSSR*, Moskwa 1954; M. P. Kim, *Kommunističeskaja partija — organizator kulturnoj riewolucyji w SSSR*, Moskwa 1955.

¹¹ M. P. Kim, *40 let sowietzkiej kultury*, Moskwa 1957; tenże, *O zakonomiernostiach kulturnoj riewolucyji*, „Woprosy istorii”, 1960, nr 5, s. 3—22; tenże, *Suszcznost' i istoričeskije etapy kulturnoj riewolucyji w SSSR*, „Woprosy istorii KPSS”, 1960, nr 6, s. 150—156. Zasadnicze twierdzenia tych artykułów autor rozwinął w cytowanej wyżej pracy *O suszcznosti kulturnoj riewolucyji i etapach jejo osuszczestwlenija w SSSR*.

¹² K. P. Abrosienko, *Rost kultury sowietzkiego obszczestwa*, Moskwa 1958; A. I. Arnoldow, *Socyjalizm i kultura*, Moskwa 1962; A. Je. Mordwinow, *O socyjalistycznym sodierżanii i nacyonalnoj formie sowietzkiej kultury*, Moskwa 1960.

¹³ A. W. Kolcow, *Kulturnoje stroitielstwo w RSFSR w gody pierwszej piatiletki (1928—1932)*, Moskwa-Leningrad 1960; W. F. Kłoczko, *Kulturnoje stroitielstwo w sowietzkiej dieriewnie w gody wtoroj piatiletki*, Moskwa 1956; T. A. Riemizowa, *Kulturno-proswietitielnaja rabota w RSFSR. 1921—1925 gg.*, Moskwa 1962; M. S. Andriejewa, *Kommunističeskaja partija — organizator kulturno-proswietitielnoj raboty w SSSR (1917—1933 gg.)*, Moskwa 1963; K. T. Gałkin, *Wysszeje obrazowanije i podgotowka naucznych kadrow w SSSR*, Moskwa 1958; W. P. Jelutin, *Wysszaja szkoła strany socyjalizma*, Moskwa 1959; F. F. Korolew, *Oczerki po istorii sowietzkiej szkoły i piedagogiki. 1917—1920*, Moskwa 1958; F. F. Korolew, Z. I. Rawkin, *Oczerki po istorii sowietzkiej szkoły i piedagogiki. 1921—1931 gg.*, Moskwa 1961; M. I. Czistiakow, *Powyszenije kulturno-tiechničeskogo urownia trudiaszczichsia w SSSR*, Moskwa 1962; O. W. Kozłowa, *Podjom kulturno-tiechničeskogo urownia raboczego klasa SSSR*, Moskwa 1958; I. S. Smirnow, *Lenin i sowietzskaja kultura. Gosudarstwiennaja diejatielnost' W. I. Lenina w oblasti kulturnogo stroitielstwa (oktiabr' 1917 g. — leto 1918 g.)*, Moskwa 1960.

¹⁴ I. M. Bogdanow, *Gramotnost' i obrazowanije w doriewolucyjnojj Rossiji i SSSR*, Moskwa 1963.

Nie znaczy to, że wcześniej nie dosłownie nie zrobiono w zakresie badań nad rewolucją kulturalną. Przez dłuższy czas utożsamiano ją z walką z analfabetyzmem, pod tym kątem więc analizowano dzieje. W dwudziestoleciu międzywojennym ukazało się kilka pozycji godnych odnotowania: zbiór danych z pierwszych lat istnienia władzy radzieckiej¹⁵, zbiór materiałów i wspomnień działaczy¹⁶, parę zarysów, stosunkowo niewielkich i metodologicznie bardzo jeszcze niedoskonałych¹⁷. Później opublikowano wiele rozpraw poświęconych walce z analfabetyzmem, które wprowadziły w obieg nowy materiał faktograficzny, a nie pomijały poza tym całkowicie aspektów ogólnych, teoretycznych¹⁸. Były one znacznie lepsze pod względem metodologicznym.

Podobne właściwości cechują pozycje wydawane w ostatnim dziesięcioleciu. Może tylko autorzy bardziej są skłonni do syntetyzowania obfitego już materiału faktograficznego, poszerzają zakres problematyki (zwłaszcza o naukę), pogłębiają spojrzenie na działalność Lenina¹⁹ i partii komunistycznej w rewolucji kulturalnej²⁰.

Właśnie wybicie na plan pierwszy roli Lenina i KPZR jest — jak się wydaje — naturalną konsekwencją metodologiczną prac badaczy radzieckich. Starają się oni wiązać, łączyć badany przedmiot z ujęciem politycznym, partyjnym, wydobywają jego klasowe, polityczne aspekty i uwarunkowania, wskazują na świadome oddziaływanie ideowe ludzi. Czynią więc poniekąd tak samo, jak czynili pierwsi działacze radzieccy w praktyce ówczesnej. Łunaczarski przytacza bar-

¹⁵ *Gramotnost' w Rossii*, Moskwa 1922.

¹⁶ *5 let bor'by s niegramotnostju. Sbornik statiej, wospominanij i materialow*, Moskwa 1925.

¹⁷ D. Erde, *Lenin i niegramotnost'*, Moskwa 1924; tenże, *Niegramotnost' i bor'ba s niej*, Charkow 1926; D. A. Bondariew, *Likwidacija niegramotnosti (cyfry, fakty, perspektiwy)*, Moskwa—Leningrad 1929; A. M. Iwanowa, *Czto sdielała Sowjetskaja vlast' po likwidaciji niegramotnosti sriedi wzrostych*, Moskwa 1949; N. K. Krupskaja, *Likwidacija niegramotnosti*, Moskwa 1938; G. Nożnickij, *Bor'ba mass za kulminimum*, Moskwa—Leningrad 1930; *Opyt likwidacji niegramotnosti sriedi narodnostiej nierusskogo jazyka*, Moskwa 1924; L. M. Rimskij, *Likbiez pochod siegodnia*, Moskwa 1930; B. Szmulewicz, *Izba-czitalnia i likwidacija niegramotnosti*, Moskwa—Leningrad 1927; A. Wyrwicz, *Krasnaja Armija w bor'bie s niegramotnostju*, Moskwa 1925.

¹⁸ D. Ju. Elkina, *Na kulturnom frontie*, Moskwa 1959; taż, *Likwidacija niegramotnosti w Krasnoj Armii na frontach grazdanskoj wojny*, „Narodnoje obrazowanije”, 1957, nr 12; W. I. Biessonowa, *W. I. Lenin i bor'ba za narodnuju gramotnost' (1919—1924 gg.)*, [w:] *Iz istorii riewolucyjnojj i gosudarstwiennoj diejatielnosti W. I. Lenina*, Moskwa 1960; L. D. Filippowa, *Likwidacija niegramotnosti rabotnic SSSR*, [w:] *Rost tworczeskoj aktiwnosti raboczego klasa SSSR w pieriod razwiornutogo stroitielstwa komunizma*, Moskwa 1963; A. D. Kachnowicz, *Uczastije raboczego klasa w likwidaciji niegramotnosti i małogramotnosti sriedi trudiaszczichsia w gody wtoroj piatiletki*, [w:] *Iz istorii raboczego klasa SSSR*, Moskwa 1968; W. A. Kumaniew, *Socyalizm i wsienarodnaja gramotnost'*, Moskwa 1967; tenże, *W. I. Lenin i wsieobszczaja gramotnost' w SSSR*, „Sowjetskaja pedagogika”, 1969, nr 12. W odróżnieniu od poprzednich etapów rozwoju historiografii radzieckiej od końca lat pięćdziesiątych ukazało się bardzo dużo prac obrazujących likwidację analfabetyzmu w poszczególnych republikach związkowych i autonomicznych, obszarach narodowościowych oraz obwodach.

¹⁹ Por. M. P. Kim, Ju. A. Polakow, *Istorija sowjetskiego obszczestwa*, [w:] *Razwitije sowietskoj istoriczskoj nauki 1970—1974*, Moskwa 1975, s. 68—69.

²⁰ Zob. np. *Lenin i kulturnaja riewolucija. Chronika sobytij 1917—1923*, Moskwa 1972; Karpow, *Lenin o kulturnoj riewoluciji*; W. W. Gorbunow, *Lenin i socjalistyczeskaja kultura*, Moskwa 1972; *Leninskaja teorija kulturnoj riewoluciji i sowriemennost'*, Leningrad 1973; W. L. Soskin, *Lenin, riewolucija, intelliigencija*, Nowosibirsk 1973; *KPSS wo glawie kulturnoj riewoluciji w SSSR*; M. S. Bastrakowa, *Stanowlenije sowietskoj sistiemy organizaciji nauki (1917—1922)*, Moskwa 1973; W. D. Jesakowa, *Sowjetskaja nauka w gody pierwoj piatiletki (Osnownyje naprawlenija gosudarstwiennogo rukowodstwa naukoj)*, Moskwa 1971.

dzo charakterystyczny przykład takiego rozumowania, kiedy to — u zarania swej pracy na stanowisku ludowego komisarza oświaty — odbył rozmowę z Leninem, rozmowę nader dlań ważną. Przywódca bolszewików sformułował w niej zadanie dla Komisariatu Oświaty: „Trzeba uczynić z samego nauczycielstwa, z samej masy oświatowców szerzycieli nie tylko ogólnej kultury, ale i naszych idei komunistycznych w samym gąszczu wsi, nie mówiąc już o mieście”²¹.

Spośród poszczególnych wątków i tematów podejmowanych przez historyków radzieckich w związku z dziejami rewolucji kulturalnej wyróżniają się prace o inteligencji. Pierwsze pojawiły się stosunkowo wcześniej, a przeważał w nich zdecydowanie element polityki²². W latach dwudziestych temat ten badacze uznawali za wymienny z kwestią wykorzystania tzw. starych specjalistów²³, choć nie brakowało wypowiedzi w innym kontekście, ogólnych lub próbujących znaleźć odpowiedź na pytanie o miejsce inteligencji w starym i nowym, rewolucyjnym społeczeństwie²⁴. Autorzy prac z lat czterdziestych i pierwszej połowy pięćdziesiątych dość często rozpatrywali kwestię od strony czysto teoretycznej²⁵ albo — niekiedy — nadmiernie uogólniali swe twierdzenia, co prowadziło ich na manowce, np. do zaliczenia całej inteligencji przedrewolucyjnej do obozu wrogów klasowych²⁶. Mimo różnych niedoskonałości wytykanych im później nie bez korzyści prace owych lat wniosły pewien wkład do rozwoju wiedzy.

Znaczny krok naprzód poczynili autorzy publikujący w latach sześćdziesiątych. Ukazało się wówczas sporo artykułów i rozpraw, wydane zaś w latach ostatnich wyraźnie do nich nawiązują, wzbogacając dorobek tamtych, próbują uogólniać, syntetyzować. Najpoważniejsze pozycje wyszły spod pióra Sergiusza Fiediuquina²⁷; rozpatruje on skomplikowaną kwestię stosunku tzw. starej inteligencji do nowego państwa, jego władz i partii bolszewickiej.

Temat podjęty przez Fiediuquina jest tym ważniejszy, iż łączy się w istocie z kapitalnym, podstawowym zagadnieniem kadr, niezbędnych do rozwoju i prawidłowego funkcjonowania nauki, oświaty, szkolnictwa, przemysłu, rolnictwa i innych dziedzin życia społeczeństwa. Początkowo prawie jedynym ich źródłem była właśnie stara inteligencja (znaczenie zaś zachowała ona przez całe dziesięciolecie, a być może nawet dłużej). Dzięki jej uczestnictwu, dzięki podporządkowaniu jej partii bolszewickiej osiągnięto takie sukcesy, jak rozpoczęcie akcji likwidowania analfabetyzmu, uruchomienie nader szybko części wyższych uczelni, podjęto akcję badania zasobów naturalnych Rosji, utworzono załazek sieci nauczania ro-

²¹ A. W. Łunaczarskij, *Odin iz kulturnych zawietow Lenina*, [w:] *Wospominanija i wpieczatlenija*, Moskwa 1968, s. 189.

²² Zob. np. G. Ustinow, *Intielligencyja i Oktjabr'skij pierieworot*, Moskwa 1918.

²³ Np. I. Etczin, *Partija i spieczalisty*, Moskwa 1928; Je. Grinis, *Lenin o spieczalistach nauki i tiechniki*, Pietrograd 1924; W. L. Leder, *Spieczalisty i ich rol na proizwodstwie*, Moskwa 1926; I. Surkow, *Spieczalisty i raboczije na proizwodstwie*, Moskwa 1927; W. Tołstopiatow, *Spieczalisty w proizwodstwie*, Leningrad 1926.

²⁴ Np. B. A. Keller, *Proletarskaja riwolucyja i sowietskaja intielligencyja*, Moskwa 1937; Ju. Łarin, *Intielligencyja i Sowiety. Choziajstwo, burżuazija, gosapparat*, Moskwa b.r.; A. W. Łunaczarskij, *Ob intielligencyi. Sbornik statiej*, Moskwa 1923; tenże, *Intielligencyja w jejo proszłom, nastojaszczem i buduszczem*, Moskwa 1924; S. Ja. Wolfson, *Intielligencyja kak socyjalnoekonomiczeskaja kategoria*, Moskwa—Leningrad 1926.

²⁵ Np. F. N. Zauzoiłow, *Marksizm—leninizm o socyjalistycznej intielligencyi*, „Uczonyje zapiski Moskowskogo Uniwersiteta”, 1955, wyp. 173, s. 197—223.

²⁶ M. A. Proćko, *O roli intielligencyi w sowietskomo obszczestwie*, Moskwa 1953, s. 39.

²⁷ S. A. Fiediuquin, *Sowietskaja włast' i burżuaznyje spieczalisty*, Moskwa 1965; tenże, *Wielikij Oktjabr' i intielligencyja. Iz istorii wowleczenija staroj intielligencyi w stroitelstwo socyjalizma*, Moskwa 1972.

botników przed studiami wyższymi (tzw. rabfaki, raboczije fakultieti, czyli wydziały robotnicze), otoczono opieką zabytki kultury i sztuki, tworzono zręby oświaty ludowej (m. in. czytelnie, biblioteki), umożliwiono artystom plastykom, muzykom, aktorom powrót do wykonywanego zawodu, a nawet czyniono próby powiązania ich ze społeczeństwem silniej niż w czasach przedrewolucyjnych²⁸.

Najszerzy opis dziejów inteligencji w ZSRR zawiera zarys syntezy wydany niedawno w serii poświęconej klasom i warstwom społecznym w ZSRR²⁹. Zaletą jego jest pokwitowanie wielkiej ilości wątków tematycznych, co jednak — z natury rzeczy — ograniczyło możliwości głębszego ich ujęcia. Niemniej pozycja ta zawiera rzeczywiście bogaty materiał faktograficzny, kładzie duży nacisk na kwestie kadr, kształcenia nowych inteligentów.

Już u początków istnienia państwa radzieckiego widoczny był rozmach w tej właśnie dziedzinie życia społecznego. Pojawiły się dwa zjawiska ściśle ze sobą spójne: kształcenie kadr i awans społeczny („wydwiżenczesstwo”). Gospodarka wymagała stałego dopływu fachowców, tych zaś brakowało. Dlatego najbardziej zdolni, doświadczeni i pewni politycznie robotnicy oraz chłopci awansowali szybko, zwłaszcza w administracji, np. na stanowiska kierownicze w przemyśle w latach 1917—1921 skierowano 3,5 tys. robotników i ponad 2 tys. chłopów³⁰. W 1921 r. w gubernialnych i powiatowych radzieckich szkołach partyjnych pobierało naukę ponad 14 tys. słuchaczy, także przeważnie ze środowiska robotniczego i chłopskiego, kursy dowódcze Armii Czerwonej w latach 1918—1920 ukończyło ponad 80 tys. dowódców i pracowników politycznych, w roku szkolnym 1920/21 w Federacji Rosyjskiej działały 54 rabfaki, a liczba ich słuchaczy sięgała 18 tys. osób³¹. Na terenie Białorusi, Azerbejdżanu, Kazachstanu i Uzbekistanu do 1921 r. utworzono 23 wuzy (szkoły wyższe)³², a zaznaczyć tu trzeba, że przed 1917 r. na tych obszarach w ogóle nie istniało szkolnictwo wyższe.

W latach 1917—1922 dokonał się pierwszy ideowy zwrot wśród historyków radzieckich; część ich, pod wpływem wydarzeń rewolucyjnych, zaczęła zbliżać się powoli do marksizmu, oni też stali się pierwszymi radzieckimi badaczami dziejów³³. Historiografia radziecka podkreśla stały wzrost szkolnictwa: ilościowy (np. w roku szkolnym 1914/15 istniało w Rosji 106 tys. szkół ogólnokształcących i 91 wyższych, w roku 1928/29 zaś odpowiednio: 127 tys. i 152, w roku 1937/38 — 176 tys. i 683, w roku 1958/59 — 215 tys. i 766), w tym również rosnącą liczbę studentów i uczniów, zwiększającą się efektywność nauczania, poszerzającą się kadrę naukową, tzn. większą ilościowo i lepszą pod względem kwalifikacji zawodowych³⁴. Z pewnością wzrost taki daje się zaobserwować, choć sam zabieg pro-

²⁸ W. A. Kumaniew, A. P. Nienarokow, *Rukowodstwo W. I. Leninym riwolucyionnymi prieobrazowaniami w oblasti kultury*, [w:] W. I. Lenin ob istoriczeskomo opytie Wielikogo Oktjabria Sbornik statiej, Moskwa 1969, s. 293—324.

²⁹ *Sowietskaja intielligencyja. Kratkij oczerk istorii (1917—1975 gg.)*, Moskwa 1977.

³⁰ A. Je. Bejlin, *Kadry spieczalistow w SSSR, ich formirowanije i rost*, Moskwa 1935, s. 9.

³¹ *Sowietskaja intielligencyja*, s. 26—28. Zob. też N. M. Katuncewa, *Wozniknowienije raboczich fakultietow i ich rol w formirowanii kadrow nowoj sowietskoj intielligencyi (1919—1925 gg.)*, „Istoriczeskije zapiski”, 1955, z. 51, s. 133—156.

³² W. W. Ukraincew, *KPSS — organizator riwolucyionnogo prieobrazowanija wysszej szkoły*, Moskwa 1963, s. 62.

³³ Szerzej zob. G. D. Aleksiejewa, *Oktiarb'skaja riwolucyja i istoriczeskaja nauka w Rossii (1917—1923 gg.)*, Moskwa 1968, s. 247—281.

³⁴ *KPSS wo gławie kulturnoj riwolucyji w SSSR*, s. 59; W. Jelutin, *Razwitiije wysszej szkoły za gody Sowietskoij własti*, „Woprosy istorii”, 1968, nr 6, s. 3—19.

stego porównywania liczb trzeba traktować ostrożnie: różnice ustrojowe, strukturalne, społeczne i cywilizacyjne między poszczególnymi okresami mogą się okazać nazbyt duże, nie mówiąc o zastrzeżeniach metodologicznych.

Tak więc badania radzieckie objęły większość tematów niezbędnych przy penetracji węzłowego zagadnienia rozwoju kadr. Były to przede wszystkim problemy przechwycenia i wykorzystania możliwości twórczych inteligencji wywodzącej się sprzed rewolucji (najważniejsze w pierwszym okresie istnienia państwa radzieckiego, kiedy innej inteligencji, innych kadr fachowców w istocie nie było), awansowania najzdolniejszych robotników i chłopów oraz budowy nowej, w perspektywie coraz szerszej sieci szkolnictwa.

Badania uczonych radzieckich dotyczące rewolucji kulturalnej szły w wielu kierunkach. Katalog zagadnień jest imponujący, a wymienić można problem samej treści rewolucji kulturalnej (rozgraniczenie treści ogólnych i cech właściwych poszczególnym narodom i ludom), wpływ jej na formowanie się ludów przed rewolucją zacofanych w narody nowoczesne, na ostateczny kształt porewolucyjnych warstw społecznych w samej Rosji Radzieckiej. Wiele pozycji poświęcono ukazaniu przebiegu rewolucji kulturalnej w republikach związkowych i obszarach narodowościowych ZSRR, powiązaniom jej z działalnością partii, z wojakiem itd.

Owa różnorodność wątków świadczy, iż badacze radzieccy starają się dotrzeć do podstaw zagadnienia rewolucji kulturalnej, ujmują je szeroko, jako integralną część kompleksu przemian socjalistycznych. Tego typu ujęcie prezentują naukowcy radzieccy zwłaszcza w latach ostatnich, co się wiąże z potrzebą wyjaśnienia spraw zaciemnionych przez wydarzenia w Chinach noszące podobną nazwę („wielka proletariacka rewolucja kulturalna”), a więc ujawnienia prawidłowości procesów socjologicznych w krajach socjalistycznych³⁵.

W historiografii radzieckiej nie ma jednomyślności w kwestii okresu trwania rewolucji kulturalnej. Sporo badaczy uważa, iż wyczerpała ona swe zadania w okresie przejściowym od kapitalizmu do socjalizmu (czyli do 1936/1937 r.)³⁶, inni jednak sądzą inaczej: rewolucja kulturalna w ZSRR trwa wciąż jeszcze³⁷. Owe spory nie mają jednak wpływu na stanowisko wobec zagadnień ideowych: wszak wszyscy badacze w istocie zajmują się polityką kulturalną państwa radzieckiego i dlatego nikt z nich nie traci z oczu perspektywy lat powojennych, nam współczesnych. Przedstawiciele grupy drugiej, tj. zwolennicy koncepcji trwania rewolucji kulturalnej, podkreślają powolność przemian w kulturze, ich wszechstronność i fundamentalne znaczenie dla psychiki całego społeczeństwa, formowanie się nowej osobowości ludzkiej w wyniku procesów zachodzących w rewolucji kulturalnej. Nie inaczej twierdzą przedstawiciele grupy pierwszej. Różnice dotyczą więc pojmowania samej rewolucji kulturalnej: przy bardzo szerokim traktowaniu następuje utożsamienie jej z polityką kulturalną państwa socjalistycznego. Ostrość wypowiedzi niektórych historyków w stosunku do polemistów³⁸ wynika chyba z przekonania o wadze ustaleń teoretycznych dokonanych przez

³⁵ S. L. Pachopół, *Obszczjeje i osobiennoje w kulturnoj riewolucyi*, Kiszyńow 1977, s. 29—40.

³⁶ Por. np. W. T. Jermakow, *Istoriczeskij opyt kulturnoj riewolucyi w SSSR*, Moskwa 1968, s. 36; *Torżestwo lenińskich idiej kulturnoj riewolucyi w Uzbickistanie*, Taszkient 1970, s. 29, 33; *KPSS wo gławie kulturnoj riewolucyi w SSSR*, s. 175; M. Wachabow, *Formirowanije uzbicksoj socyjalisticeskoj nacyi*, Taszkient 1961, s. 506, 520.

³⁷ Np. Karpow, *Lenin o kulturnoj riewolucyi*, s. 96—97; M. M. Lisienkow, *Kulturnaja riewolucyja w SSSR i armija*, Moskwa 1977, s. 26; Pachopół, *op. cit.*, s. 34—35; Zak, *op. cit.*, s. 8.

³⁸ Pachopół, *op. cit.*, s. 36.

gremia partyjne³⁹. Jeden ze zwolenników długotrwałości występowania rewolucji stwierdza w konkluzji: „Dlatego rewolucja kulturalna, w ścisłym sensie tego słowa, jest cechą szczególną tylko epoki przejściowej od kapitalizmu do komunizmu”⁴⁰. Przy takim założeniu odnoszenie jej do epoki przejściowej od kapitalizmu do socjalizmu wygląda rzeczywiście na poważny błąd, gdy tymczasem skutki nie są tak bardzo wielkie. Jest oczywiste, iż zdecydowana większość historyków podziela już oficjalny punkt widzenia.

Na różnorodność ujęć i wyników badań uczonych wyraźnie wpływa szerokość samego terminu „rewolucja kulturalna”. Może też owa różnorodność jest swoistym etapem gromadzenia materiału, z którego dopiero w przyszłości wyłoni się spójna i wszystkich zadowalająca konstrukcja naukowa⁴¹.

Z cech ogólnych rewolucji kulturalnej historiografia radziecka wydobywa bardzo różne, wśród powtarzających się zaś przede wszystkim planowe, świadome nadawanie jej kierunku przez partię komunistyczną; zwycięstwo ideologii marksistowsko-leninowskiej, przekształcenie jej w świadome przekonanie wszystkich ludzi pracy danego społeczeństwa; powstanie inteligencji socjalistycznej, rzeczywiście ludowej z pochodzenia i charakteru jej działalności; powstanie i rozwój kultury socjalistycznej, która zawiera w sobie wszystkie humanistyczne i demokratyczne pierwiastki kultury epok minionych, jednocześnie zaś bogactwa kultury każdego ludu, każdego narodu⁴².

Właśnie to, co czyni się w poszczególnych republikach, stanowi o swoistości rewolucji kulturalnej w ZSRR. U samych jej początków na sytuację rzutowała przede wszystkim słaby rozwój gospodarczy i kulturalny państwa rosyjskiego oraz wypływająca stąd konieczność dokonania zmian, które — zdaniem uczonych radzieckich — winna była rozwiązać już wcześniej rewolucja demokratyczna (dotyczy to np. sztuki czytania i pisania)⁴³. Można się zastanawiać, czy owe zmiany muszą zawsze wynikać tylko z rewolucji, niemniej zacofanie ówczesnej Rosji nie ulega wątpliwości. Tak więc jedną z ważnych form okazała się walka z analfabetyzmem⁴⁴, która wymagała odrębnego podejścia np. do ludów koczowniczych i półkoczowniczych w Kazachstanie i Azji Środkowej (tworzono tam m. in. „czerwone jurty”, „czerwone arby”, „czerwone karawany”, posuwające się za koczownikami, prowadzące naukę czytania i pisania oraz indoktrynujące ludność w duchu bolszewickim)⁴⁵, innego zaś do małych ludów Północy syberyjskiej i Dalekiego Wschodu (formą najbardziej rozpowszechnioną stały się tam szkoły z internatami, z nauką w językach narodowych)⁴⁶.

³⁹ W programie KPZR uchwalonym 31 X 1961 r. na XXII Zjeździe partii stwierdzono: „Rozwój kultury w okresie budownictwa społeczeństwa komunistycznego będzie końcowym etapem wielkiej rewolucji kulturalnej” (XXII Sjezd Komunistycznej Partii Sowieckiego Sojuza 17—31 października 1961 goda. Stienografi-czeskiej otczot, III, Moskwa 1962, s. 325).

⁴⁰ Pachopół, *op. cit.*, s. 38.

⁴¹ Zauważmy, iż trudności z ustalaniem wagi poszczególnych czynników w procesach ogólnonarodowych występują nader często, czego przykłady mamy także w historiografii polskiej (kwestia tzw. czynników narodotwórczych, por. A. Wierzbicki, *Naród — państwo w polskiej myśli historycznej dwudziestolecia międzywojennego*, Wrocław 1978, s. 164—167).

⁴² Pachopół, *op. cit.*, s. 47, 52, 55, 60.

⁴³ Tamże, s. 77—80.

⁴⁴ Szeroko zob. Kumaniew, *Riewolucyja i proswieszczenije mass*, s. 110—143, 144—182, 191—201, 282—291.

⁴⁵ E. Jusupow, *Obszczeje i osobiennoje w uniczożenii protiwo polożnosti mieżdud gorodom i dieriewniej*, Taszkient 1972, s. 258—259.

⁴⁶ I. P. Kleszczonok, *Istoriczeskij opyt KPSS po osuszcżestwleniju leninskoj nacyonalnoj politiki sriedi małych narodow Siewiera (1917—1935)*, Moskwa 1972, s. 153—162; W. G. Balickij, *Ot patriarchalno-obszcżinnogo stroja k socyja-*

Badacze z poszczególnych republik starają się ukazywać zjawiska rewolucji kulturalnej bardzo wszechstronnie, biorą pod uwagę także takie czynniki, jak prasa (w Białorusi np. w okresie dziesięciolecia 1928—1938 odnotowano pięciokrotny przyrost zarówno tytułów, jak i nakładów, w Azerbejdżanie w 1940 r. ukazywało się 141 tytułów gazet i pism w 101 mln egzemplarzy, gdy w 1913 r. liczby wynosiły odpowiednio: 15 i 48 tys.)⁴⁷, radio, którego funkcje polityczne i oświatowe od samego początku w ZSRR w pełni doceniano⁴⁸.

Nader ważnym elementem rewolucji kulturalnej w ZSRR stała się kwestia stworzenia pism narodów uprzednio go pozbawionych. Tych zaś było sporo, by wymienić tylko Udmurtów, Maryjczyków, Mordwinów, Komiaków, Altajczyków, Chakasów, Jakutów lub wiele narodowości kaukaskich⁴⁹. Zresztą były liczne przyczyny ogólnie złego stanu języków narodowych (poza państwowym rosyjskim), występujących w Imperium przed rewolucją, np. nadmierne ich zróżnicowanie wewnętrzne (dialekty, gwary), brak u narodów z pewnymi tradycjami piśmieniowymi (m. in. Czuwasze, Komiacy, Kazachowie, Turkmeni) ogólnych języków narodowych, u innych zaś (Uzbecy, Ujgurzy, Tadzycy, Buriaci, Kałmucy) istnienie języków notowanych w starym piśmie, różniących się bardzo od potocznych mówionych, zatem mało zrozumiałych dla większości osób samych owych społeczności⁵⁰.

Kilka przykładów. Uzbecy przez wiele wieków posługiwali się alfabetem arabskim, który w istocie nie odpowiadał fonetyce ich języka. W rezultacie miast służyć hamował on rozwój kultury uzbeckiej, przyczynił się do występowania powszechnego analfabetyzmu, skostnienia, oderwania od życia języka pisanego (czagatajskiego)⁵¹. Wielką rolę odegrała więc zmiana i wprowadzenie w 1930 r. alfabetu łańskiego (zastąpiony w 1939 r. alfabetem wzorowanym na rosyjskim i ulepszone w 1958 r.)⁵². Podobnie rzecz się miała z innymi językami tureckimi (tiurkskimi), np. kazachskim, azerbejdżańskim i czuwaskim⁵³.

Wiele mniejszych ludów otrzymało pismo dopiero po rewolucji, np. Ewenowie (lub Lamuci) w latach 1931—1932, Czuczce (Luorawetłanie) i Koriacy (Nymyłanie) — w 1931 r., Dunganie — 1928 r. (alfabet wzorowany na rosyjskim wprowadzono u nich dopiero w 1953 r.)⁵⁴.

lizmu (O pieriechodie k socyjalizmu małych narodow Siewiero-Wostoka RSFSR), Moskwa 1969, s. 142—176.

⁴⁷ P. P. Siliwanczyk, *Diejatielnost' Kommunistycznej partii Bielorusii po osuszczestwieniu kulturnoj riewolucyj w rjespublikie*, Minsk 1961, s. 129; N. A. Paszajew, *Pobieda kulturnoj riewolucyj w Sowietkom Azierbajdżanie*, Moskwa 1976, s. 86, 87.

⁴⁸ Paszajew, *op. cit.*, s. 98—101; W. P. Butorin, *Proswieszczenije raboczich Zapadnoj Sibiri 1928—1933 gg.*, Nowosibirsk 1977, s. 91—97; Wachabow, *op. cit.*, s. 511.

⁴⁹ A. A. Matiugin, D. A. Czugajew, *SSSR w pieriod pieriechoda na mirnuju rabotu po wosstanowieniu narodnego choziajstwa (1921—1925)*, Moskwa 1952, s. 177.

⁵⁰ Ju. D. Deszerijew, *Razwitije jazykow narodow SSSR w sowietkskuju epochu*, [w:] *Jazyki narodow SSSR. W piati tomach*, t. I *Indoewropejskije jazyki*, Moskwa 1966, s. 16.

⁵¹ T. N. Kary-Nijazow, *Oczerki istorii kultury Sowietского Uzbiekistana*, Moskwa 1955, s. 68—72.

⁵² Tamże, s. 259—275.

⁵³ Z. I. Budagowa, Sz. M. Saadijew, A. K. Alekpierow, *Samouczitiel azierbajdżanskogo jazyka*, Baku 1977, s. 8—9; *Istorija Kazachskoj SSR s drevniejszych wriemion do naszych dniej w piati tomach*, t. IV *Pobieda Wielikoj Oktjabr'skoj socyjalistycznej riewolucyj i stroitielstwo socyjalizma*, Ałma-Ata 1977, s. 472—473. Szeroko zob. *Woprosy sowierszenstwowanija alfawitow tiurskich jazykow SSSR*, Moskwa 1972.

⁵⁴ K. A. Nowikowa, *Ewenkskij jazyk*, [w:] *Jazyki narodow SSSR. W piati tomach*, t. V *Mongolskije, tunguso-mańczurskije i paleoaziatskije jazyki*, Lenin-

Skomplikowaną drogę przeszło pismo jakuckie. W 1922 r. wprowadzono alfabet, którego podstawą była transkrypcja fonetyczna (ulepszony w 1924 r.), w 1929 r. zmieniono go na alfabet zlatynizowany, w 1939 r. zaś na wzorowany na rosyjskim⁵⁵.

Mimo dużych osiągnięć nie udało się stworzyć pisma dla wszystkich ludów. Nie mają swego pisma po dziś dzień m. in. Ulczowie, Ketowie (lub Jenisejcy, Ostiaci jenisejscy), Itelmeni (Kamczadale, choć w 1932 r. próbowano wprowadzić alfabet zlatynizowany).

Proces przyjmowania pisma narodowego trwa więc po dziś dzień. Dodać można, iż nawet stosunkowo liczne ludy przyjmują je dość późno (jak Gaugazi z Mołdawii — w 1957 r.)⁵⁶. Pod tym względem słuszne się okazują postulaty, by traktować rewolucję kulturalną w ZSRR jako proces przebiegający nadal.

Szczególną wagę przywiązują badacze radzieccy do problemu szkolnictwa. Wiąże się on bezpośrednio z centralnym zagadnieniem kadr, o którym była mowa wyżej, po części zaś z jeszcze innym, też ważnym: przechodzeniem ludów koczowniczych do życia osiadłego. To ostatnie dotyczyło ludów syberyjskich, a zwłaszcza środkowoazjatyckich. Jeszcze w końcu lat dwudziestych w Kazachstanie istniało 544 tys. gospodarstw koczowniczych, w Kirgizji — 90 tys., w Buriacji — 39 tys., w Górnoaltajskim Obwodzie Autonomicznym (a więc u Altajczyków) — ok. 7 tys.⁵⁷ W związku z tym na okres masowej kolektywizacji przypadło też rozwiązanie owego zadania, tj. zakończenia procesu osiedlania ludów koczowniczych.

Kwestia nie była prosta, osiedlanie się bowiem koczowników powodowało liczne kłopoty, począwszy od konieczności wydzielania osadnikom ziem zdalnych do upraw oraz łąk i pastwisk, pomocy przy budowie stałych pomieszczeń, organizowania środków komunikacji do przewozu stad, wreszcie nawet nauczania osiedlających się koczowników — głównie przez kobiety — podstaw higieny osobistej (np. łaźnie), sprzątanania w domu, wypiekania chleba, zmywania naczyń, szycia odzieży powszechnie stosowanej i wielu innych czynności niezbędnych w życiu osiadłym, uprzednio zaś często nie znanych koczownikom⁵⁸. Z drugiej strony podkreśla się też, że koczownictwo w pełnym sensie tego słowa występowało dość rzadko, stosowali je głównie i popierali tzw. baje (najzamożniejsi przedstawiciele rodów i plemion), natomiast ubodzy ograniczali się do przestrzegania w praktyce obyczajowości koczowniczej⁵⁹.

Jak już wspomniałem, autorzy radzieccy bardzo często poruszają problem kadr, specjalistów, z czym jak najściślej łączy się zagadnienie szkolnictwa. Jest oczywiste, że system szkolnictwa winien rozwiązać problem kadr, atoli w Rosji rewolucyjnej wystąpiły liczne zakłócenia cyklu nauki, w wyniku czego początkowo zmniejszyła się liczba uczniów klas końcowych i studentów z ukończonymi studiami, jednocześnie zaś wzrosło gwałtownie zapotrzebowanie na fachowców różnych specjalności. Dlatego przez prawie dwa dziesiątki lat funkcjonował dodatkowy system uaktywniania i ujawniania tzw. rezerw kadrowych, a mianowicie wspomniany system awansu społecznego („wydłużencstwo”). Osiągał on znaczne natężenie w poszczególnych latach, np. w 1930 r. w samym pionie związkowym awansowano

grad 1968, s. 88—89; P. Ja. Skorik, *Czukotskij jazyk*, tamże, s. 248; A. N. Żukowa, *Koriakskij jazyk*, tamże, s. 271; A. Kalimow, *Dunganskij jazyk*, tamże, s. 475—476.

⁵⁵ Je. I. Ubriatowa, *Jakutskij jazyk*, tamże, t. II *Tiurkskije jazyki*, Moskwa 1966, s. 403—404.

⁵⁶ L. A. Pokrowskaja, *Gaugazskij jazyk*, tamże, s. 112.

⁵⁷ *Leninskij kooperatiwnyj plan i bor'ba partii za jego osuszczenstwo*, Moskwa 1969, s. 137—138; W. A. Diemidow, *K socyjalizmu, minuja kapitalizm. Oczerk socyjalistycznego stroitelstwa w Gorno-Altajskoj awtonomnoj oblasti*, Nowosibirsk 1970, s. 134.

⁵⁸ Tamże, s. 177—195.

⁵⁹ Tamże, s. 134—135.

ok. 38 tys. robotników i chłopów na stanowiska kierownicze (głównie w przemyśle, budownictwie i transporcie)⁶⁰.

Równie duże — jeśli nie większe — znaczenie miał awans społeczny w rolnictwie, zwłaszcza w okresie masowej kolektywizacji, kiedy to był on „zasadniczym środkiem kompletowania kierowniczej kadry kołchozów”⁶¹. Taki stan rzeczy trwał aż do wybuchu wojny z Niemcami w 1941 r.

Państwo radzieckie od pierwszych miesięcy istnienia przywiązywało wielką wagę do tworzenia nowego systemu nauczania. Stary system bowiem, wywodzący się sprzed rewolucji, zgoła nie odpowiadał potrzebom i zamierzeniom nowych władz. Kładziono nacisk przede wszystkim na powszechność nauczania, bezpłatność nauki. Już 27 V 1918 r. Rada Komisarzy Ludowych zniosła wszelkie ograniczenia kobiet w zakresie nauki i nauczania, a w dekretach z 2 sierpnia tegoż roku przyznała pierwszeństwo w prawie do nauki młodzieży robotniczej i chłopskiej (ściślej: chłopskiej z zagród najuboższych) oraz zniosła obowiązek ukończenia jakiegokolwiek szkoły, nie tylko średniej, przy wstępowaniu na wyższe uczelnie⁶².

Celem tych aktów było torowanie drogi młodzieży wywodzącej się z warstw społecznych, mających przed rewolucją najtrudniejszy dostęp do wiedzy. Prawdziwym przełomem stały się jednak wspomniane już rabfaki, tworzone na wyższych uczelniach (pierwszy powstał w Moskwie w lutym 1919 r.). 15 IX 1919 r. Ludowy Komisarjat Oświaty wydał zarządzenie o tworzeniu rabfaktów przy uniwersytetach. Realizowane energicznie, szybko przyniosło liczące się rezultaty: już w roku 1920/21 były czynne 54 rabfaki, liczba studiującej w nich młodzieży sięgała 18 tys., w latach 1930—1935 przygotowały one do studiów 250 tys. osób⁶³.

W owych wczesnych latach istnienia państwa radzieckiego szybko rozbudowywano też szkolnictwo wyższe: w roku akademickim 1920/21 liczba uczelni wzrosła ze 105 (w 1914/15 r.) do 253, liczba studentów zaś dwu i półkrotnie, dochodząc do 216 tys.⁶⁴ Tworzono też i poszerzano sieć szkół specjalnych: techników, akademii technicznych, komunistycznych szkół rolniczych, szkół technicznych przy fabrykach. Ogółem w roku szkolnym 1932/33 działało 3509 średnich szkół zawodowych, ponadto 53 wyższe szkoły komunistyczne oraz 250 radzieckich szkół partyjnych⁶⁵.

Wielka batalia o kadry fachowców rozegrała się w ZSRR w końcu lat dwudziestych i w latach trzydziestych. Szczególne znaczenie miała ona w zacofanych uprzednio republikach związkowych (np. w Azerbejdżanie) i autonomicznych (np. w Jakucji lub u ludów Północy), budujących system kształcenia prawie od podstaw⁶⁶. W latach 1918—1928 wykształcenie średnie (we wszystkich rodzajach szkół) zdobyło 738 tys. osób, w latach 1929—1932 — 577 tys., w latach 1933—1937 — 1,1 mln, wreszcie w latach 1938—1940 — 1,4 mln⁶⁷.

⁶⁰ *Sowietskaja intelliencyja*, s. 98.

⁶¹ Tamże.

⁶² „Sobranije zakonienij i rasporiazenij Raboczego i Kriestjanskogo Prawitielstwa”, 1918, nr 38, st. 499, nr 57, st. 632; „Izwiestija”, 6 VIII 1918, nr 166.

⁶³ *Sowietskaja intelliencyja*, s. 28; N. M. Katuncewa, *Rol raboczich fakultetow w formowaniu intelliencyji w SSSR*, Moskwa 1966, s. 174.

⁶⁴ Ju. S. Borisow, *Razwitiije sieti wuzow i tiechnikumow w SSSR w 1917—1920 gg.*, [w:] *Stroitelstwo Sowietskogo gosudarstwa*, Moskwa 1972, s. 197.

⁶⁵ *Sowietskaja intelliencyja*, s. 93.

⁶⁶ Paszajew, *op. cit.*, s. 39—44; B. Mitupow, C. Oczirow, G. Sanzyjew, *Socjalistyczeskaja kulturnaja riewolucyja w Buriatii i jejo osobienosti*, [w:] *Matieriały po istorii Sibiri. Sibir' w pieriod stroitelstwa socyalizma i pieriechoda k kommunizmu*, wyp. 1. *Kulturnoje stroitelstwo w Sibiri w 1917—1960 g.g.*, Nowosibirsk 1962, s. 193—196; Cz. M. Taksami, *Podgotowka spieczalystow iz sriedy narodow Siewiera*, [w:] *Osuszczestwlenije leninskoj nacjonalnoj politiki u narodow krajnego Siewiera*, Moskwa 1971, s. 172—177.

⁶⁷ *Narodnoje choziajstwo SSSR za 60 let. Jubilejnyj statističeskij jeżegodnik*, Moskwa 1977, s. 576.

Ten rozwój ilościowy nie zawsze musiał i mógł iść w parze z jakością nauki (np. dwuletni system kształcenia nauczycieli w Azerbejdżanie, wprowadzony w 1937 r.)⁶⁸, niemniej najważniejsze potrzeby domagały się natychmiastowego zaspokojenia. Minęło jednak wiele lat, zanim przywódca KPZR, Leonid Breżniew, w przemówieniu wygłoszonym 19 X 1971 r. na ogólnozwiązkowym zlocie studentów mógł stwierdzić: „Z poczuciem zasłużonego zadowolenia możemy obecnie powiedzieć, że system przygotowania kadr stworzony w okresie istnienia władzy radzieckiej zaspokaja zasadniczo potrzeby kraju, zapewnia wykwalifikowanych specjalistów wszystkim gałęziom produkcji materialnej i życiu duchowemu”⁶⁹.

W przemianach, które zachodziły w kulturze ludów ZSRR, odgrywały rolę przeróżne zjawiska. Jednym z nich był ruch wynalazców i racjonalizatorów. Jakkolwiek występował od początku istnienia państwa rewolucyjnego, to jednak rozmach na skalę dotąd nie spotykaną zyskał po uchwałach XV Konferencji WKP(b) w 1927 r. Rozwijał się przede wszystkim w przemyśle, ale w miarę upływu czasu zyskiwał coraz silniejsze związki także z nauką, by w latach powojennych stać się jej integralną częścią⁷⁰.

Przy rozpatrywaniu zagadnienia rewolucji kulturalnej w ZSRR należy brać pod uwagę takie jej osobliwości, jak trudny początkowy okres realizacji (m. in. wojna domowa, głód lat 1921—1922, blokada gospodarcza i trudności w kontaktowaniu się z innymi krajami, wewnętrzne kampanie ideologiczne), zróżnicowanie narodowościowe, geograficzne, gospodarcze, kulturowe i społeczne ZSRR. Pociągało to za sobą potrzebę nader elastycznego podejścia do różnych narodów, ludów, regionów, stosowania polityki ostrożnej, gdy tymczasem inne potrzeby niekiedy z tym kolidowały. Dość wspomnieć kłopoty okresu kolektywizacji lub z ciągle zbyt szczupłą kadrą nauczycieli, zwłaszcza w republikach związkowych Azji Środkowej i autonomicznych. Ambitne plany rozwoju gospodarczego i społecznego Związku Radzieckiego w dużej mierze zależały od sukcesów całego systemu szkolnictwa, od szans przygotowania licznych kadr fachowców. Dlatego niełatwo było godzić owe wielkie potrzeby ze skromnymi ciągle możliwościami kształcenia pracowników wykwalifikowanych.

Badanie rewolucji kulturalnej jest — jak widać po wynikach — nie tylko interesujące i naukowo owocne, ale i bardzo trudne, gdyż ogarniać musi całokształt życia społeczeństwa, z problematyką wzajemnych relacji między osiągnięciami materialnymi a świadomością ludzką włącznie. Stan historiografii radzieckiej wyraźnie wskazuje, że badania nad rewolucją kulturalną będą przez długi czas jeszcze kontynuowane, wiele bowiem zagadnień o podstawowym dla nich znaczeniu czeka dopiero na rozważanie.

⁶⁸ Paszajew, *op. cit.*, s. 43.

⁶⁹ L. I. Breżniew, *Lenińskim kursom. Riecz i statji*, t. III, Moskwa 1973, s. 426.

⁷⁰ G. M. Aleksiejew, *Dwizenije izobrietatielej i racyonalizatorow w SSSR. 1917—1977*, Moskwa 1977; *Izobrietatielstwo i racyonalizacyja w SSSR*, Moskwa 1962; L. G. Krawiec, *Izobrietienija, nowaja tiechnika, uprawlenie*, Moskwa 1974; W. Miszczenko, *Planirowanije racyonalizatorskoj raboty na priedprijatijach*, Moskwa 1963; W. Je. Cariegorodcew, Ju. A. Siergiejew, W. L. Połukarow, *Izobrietatielstwo w SSSR*, Moskwa 1969; S. Kislanski, *Izobrietatiele i issledowatieli-samouczki SSSR*, Moskwa—Leningrad 1928; A. Pierowski, *Raboczeje izobrietatielstwo*, Moskwa—Leningrad 1929; T. Siedielnikow, *Puti sowietskogo izobrietatielstwa*, Moskwa—Leningrad 1929; A. D. Piedosow, *Partija bolszewikow i tiechniczeskij progiess*, Moskwa 1969; G. M. Aleksiejew, *Partija w glawie nauczno-tiechniczeskogo progiessa*, Moskwa 1972; G. W. Kołbin, A. N. Ponomariew, *Nowatorstwo i tworczestwo millionow*, Moskwa 1972.